

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 43-44

Київ – 2023

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

43-44'2023

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

43-44'2023

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2023.43-44

Засновники:

- Український державний університет імені Михайла Драгоманова
- Національний університет біоресурсів і природокористування України
- Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (044) 520-12-05;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 7 від 28.06.2023 р.)

Підп. до друку 29.06.2023

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 28,5

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших відомостей.

СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.43-44.01>
УДК 929:316.64]:32(477)«1841/1895»

«НЕСВОЄЧАСНІ» ДУМКИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Журба Михайло Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: m.a.zhurba@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

***Анотація.** У статті на основі аналізу та інтерпретації документальних матеріалів, раритетних видань, документів епістолярного жанру запропонована авторська версія суспільно-політичної та наукової діяльності М. Драгоманова. Акцентується увага на енциклопедичності його наукових студій. Зроблено акцент на унікальності поглядів М. Драгоманова, на зміст і вектори цивілізаційного прогресу, який полягає у зростанні духовної культури, індивідуальної свободи, високої якості життя, на значенні ремесла історика у сенсі відновлення істини і справедливості через осмислення подій минулого. Наголошується на розумінні М. Драгомановим шкідливості історичної міфології і значимості морального чинника у суспільних процесах. Наведені аргументи критики М. Драгомановим фальсифікованої історії Московії. Окреслено його внесок у розробку методології і дослідницьких практик гуманітарних досліджень та їх актуальність для сьогодення.*

***Ключові слова:** Михайло Драгоманов, суспільно-політичні процеси, соціокультурна рефлексія, наукові студії, український гуманізм.*

facebook

Взято з персональної сторінки Facebook
(27 червня 2023 р.)

*«Не хочу, щоб мене омивав брудний
і смердючий московський піп».
(Із духовного заповіту М. Драгоманова)*

7

Сучасна революційна доба в Україні ознаменувалася ревізією усталеного пантеону героїв, класиків, видатних історичних осіб. Не уникнув цієї долі і Михайло Драгоманов, якому закидали космополітизм, соціальний ідеалізм, невідповідність модерним канонам патріотизму і навіть москвофільство.

Хоча саме М. Драгоманов, як засвідчують енциклопедичні довідники, відіграв головну роль у духовному розвитку українського народу у той час (60 – 90-і рр. XIX ст.) коли діяльність одного універсального генія України Т. Шевченка добігла кінця, а іншого – І. Франка тільки розпочиналась.

М. Драгоманов отримав пожиттєву славу і визнання. Його ім'ям названі вулиці і навчальні заклади. Представники різних політичних уподобань і різних галузей науки досі намагаються зробити М. Драгоманова своїм. Навіть поверхове ознайомлення із його творчістю свідчить, що М. Драгоманов був істориком, педагогом, лінгвістом, етнографом, філософом, політологом, соціологом, літературознавцем, економістом, демографом, психологом і навіть музичним критиком. Справедливу іронію викликають спроби окремих дослідників у висвітленні спеціальних тем прив'язати їх до студій Драгоманова. Проте, вражає інше. Усі ці теми дійсно мають дотичність до наукових інтересів М. Драгоманова. При всьому цьому процес перетворення М. Драгоманова на класика у поширеному значенні цього слова не відбувся. Супровідні процедури канонізації, сакралізації, вихолощування реальної особи М. Драгоманова не спрацювали до кінця.

Як за життя так і після смерті М. Драгоманов багатьох не влаштовував. Він один із перших визначив недосконалість марксистської доктрини і вважав, що уявлення комуністів про людську спільноту є просто фантастичними [Драгоманов, 1908]. Йому була осоружною думка про насильство, як універсальне знаряддя революційних перетворень. Диктатуру пролетаріату М. Драгоманов називав новою версією «політичного кріпацтва». Зрозуміло, що такі оцінки автоматично зараховували його до табору ворогів радянської ідеології. До речі, це відбувалося у той час, коли теорія «наукового соціалізму» у країнах Європи перетворювалася на масову релігію. Навіть канцлер Німеччини О. фон Бісмарк запросив до себе лідера німецьких соціалістів В. Лібкнехта для ознайомлення із цією модною доктриною. Щоправда, вислухавши В. Лібкнехта, він заявив: «Це дійсно цікава теорія. Добре було б випробувати її на якомусь народі, якого не шкода. Наприклад, на росіянах».

Ще більш безкомпромисним М. Драгоманов був в оцінках перебування України у складі Московії. Цей період він називав «пропащим часом». Категорично заперечував тотожність понять «Русь» і «Росія». Інкorporацію до складу Московії «новонародженої землі вільної», якою стала на його думку Україна у середині XVII ст. після козацької революції оцінював вкрай негативно, зауваживши, що царська сваволя не лише знищила існуючі в Україні права і свободи, але і поставила перепону проникненню в Україну європейського прогресу і світогляду, оскільки «московські урядовці не могли і думки допустити, що може існувати інший спосіб життя окрім московського». Яка ж була користь, – зауважував М. Драгоманов, – що українці «перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова..., дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволю Миколи I» [Драгоманов, 1909]. Схильність московитів до деспотизму М. Драгоманов пояснював ординською спадщиною та злиттям їхньої держави і церкви в єдиний механізм панування. Власне, рядок із духовного заповіту М. Драгоманова, приведений у тексті в якості

епіграфа розкриває його ставлення до московського православ'я, яке відповідало йому повною взаємністю.

Життєве кредо називати речі своїми іменами не додавало М. Драгоманову популярності і у середовищі прихильників «недоторканих героїв» вітчизняної історії. Зокрема, М. Драгоманов зазначав, що попри усі геополітичні резони, «Іван Мазепа боявся, що як будуть об'єднані козаки Правобережжя і Лівобережжя, замість його виберуть Палія, скинуть його за його політику. Оббріхав Палія перед царем, заманив його до себе та заслав до Сибіру. Козацтво припинило існувати на правому березі Дніпра» [Драгоманов, 1918]. Він був переконаний, що втратою автономних інституцій Україна, принаймні, на половину, завдячує тим українцям, які прагнули інтегруватися до політичної системи Російської імперії [Драгоманов, 1915]. Зрозуміло, що у кожного є свій погляд на події минулого і, що у суперечках із мертвими завжди праві живі. Далеко не усім подобаються такі оцінки Драгоманова. Але, можливо, слід уважніше придивитися до нашої історії, і якщо вона повторюється, то у ній є пояснення і сучасних суспільних процесів.

Взагалі дивовижні парадокси людської свідомості. Практично усі (принаймні на словах) підтримують принципи моралі і справедливості. І водночас значний загал вважає цілком нормальним порушення моральних норм в ім'я досягнення великої мети. Одному із своїх кореспондентів, який запитав, чи дійсно в історії мета виправдовує засоби, Драгоманов відповів латиною: «Quae mala sunt inchoata in principio vix bono perguntur exitu» («Речі, які в принципі погані на початку, рідко завершуються добром наприкінці»). Показовою є історія іншого універсального наукового генія України Ф. Прокоповича. Більш освіченої людини в Україні, а можливо і у Європі не було. І більш аморальної. У свій час він присвятив гетьману І. Мазепі героїчну поему «Володимир». А потім за наказом Петра I розробив розлогий сценарій «державного шельмування» опального гетьмана, включно з церковною анафемою і стратою на шибениці його опудала.

Ідеї М. Драгоманова слід розглядати у контексті його історіософської концепції, яку він сам визначав як український гуманізм, а І. Франко класифікував як «мужикофільство». У центрі ліберальної доктрини М. Драгоманова знаходилася ідея суспільного прогресу, яку він вбачав у зростанні духовної культури, соціальної справедливості, індивідуальної свободи, високої якості життя [Драгоманов, 1906]. Проте лібералізм М. Драгоманова не влаштовував і ідеологів націоналізму. Д. Донцов називав М. Драгоманова символом найбільш антигероїчного в українській історії XIX століття. Концептуально їх розділяло і ставлення до історичної міфології. Д. Донцов вважав, що лише соціальний міф, перетворений на своєрідну релігію з її «політичною теологією» та етикою спроможний мобілізувати маси на революційний чин. Натомість, Драгоманов був переконаний у небезпеці історичних містифікацій та некоректності будь-яких резонів (політичних, ідеологічних, національних), прикрашання власного минулого. До речі, на необхідності історичних міфів наполягали і ідеологи пріснопам'ятної промосковської «партії регіонів». Парадоксально, адже згідно соціально екстрапольованого постулату евклідової геометрії дві паралельних прямих ніколи не перетинаються. Очевидно, що у викривленому просторі суспільної свідомості діють інші закони геометрії Рімана-Лобачевського і дві протилежні ідеологічні паралельні мають точку перетину. Світовий досвід підтверджує, що правда була на боці М. Драгоманова.

Будь-яка історична містифікація (читай – брехня) з часом спливає на поверхню, падають примарні ідоли з усіма наслідками соціальної рефлексії у вигляді зневіри і розчарування. І як сказано у Святому Письмі, усе повертається на кола свої, і кожному воздається по вірі його. Якось Е. М. Ремарк зауважив: «Найсильніше почуття – розчарування. Не образи і навіть не ненависть... після них залишається щось у душі, після розчарування – порожнеча».

Енциклопедичність інтелектуальних пошуків М. Драгоманова не повинна приховувати той факт, що за освітою він був істориком. Це пояснює його постійні намагання через осмислення минулого усвідомити сучасне і зазирнути у майбутнє. Попри демонстрації симпатій і компліменти О. Конту, Г. Спенсеру, Дж. Мілю, своїми теоретичними та прикладними студіями він завдав нищівного удару по позитивізму. І в цьому ще один парадокс М. Драгоманова. Ще за пів століття до того як у французькому Стразбурзі М. Блоком і Л. Февром були проголошені базові цивілізаційні засади школи «Анналів» М. Драгоманов сформулював постулат про те, що втілення людської діяльності у суспільно-політичному, господарському, культурному та релігійному житті є ключем до розуміння людської поведінки, яка наповнює історичний процес [Драгоманов, 1918]. М. Драгоманов упередив сучасну модель методології історії. Самостійно прийшов до розуміння значення історичного контексту, цивілізаційного релятивізму, врахування при оцінці достовірності історичного джерела політичних, ідеологічних та ментальних обставин його створення. На потужному масиві полідисциплінарних студій М. Драгоманов розробляв таку актуальну у наш час тематику як історія повсякденного життя. Під час діалогів про національну справу між Б. Грінченком і М. Драгомановим вони прийшли до думки, що вирішення політичних проблем українського народу полягало у створенні національної історичної науки та виховання національної свідомості на її основі.

У свій час у своєму філософському есеї Г. Волинка слушно зауважив, що М. Драгоманов не простий мислитель у науці й освіті. Його начебто прості сентенції на загальні теми потребують для розкриття їх справжнього сенсу і знання давніх мов і етимології контекстів. Висмикування з його текстів окремих положень насправді ніяких аутентичних поглядів не розкриває. «Бо літера має давнішню властивість приховувати дух. А дух завжди протриває безкультурним лобовим зазіханням на оволодіння ним з позицій буквального сприйняття».

І досі окремі теми наукової спадщини М. Драгоманова знаходяться під негласним «табу». Це його погляд на реалії взаємин українців і таких етносів як поляки, кримські татари, євреї. М. Драгоманов вважав, що поширення ідей етнолінгвістичної толерантності доцільне лише за умов забезпечення прав титульного українського етносу на власній землі, зокрема права етнічних українців «самим порядкувати у самостійній державі». Він був переконаний, що схилитися слід не перед авторитетом високої державної посади, а перед фаховою відповідністю людей, що опинилися на цій посаді, їх професіоналізмом та моральними чеснотами. М. Драгоманов окреслив найважливішу ознаку правової держави – відповідальності держави перед громадянином у разі порушення його прав.

Окремі рекомендації М. Драгоманова відзначаються особливою злободенністю. Коли група української молоді звернулася до Драгоманова з проханням поклопотатися про Україну перед цивілізованою Європою, він дав

пораду, яку треба пам'ятати і сьогодні: «Навіщо чекати, щоб загал людей, навіть найгуманніших, турбувався за інших лишень тому, що їх б'ють. Мало хіба кого б'ють на земній кулі. Люди зазвичай цікавляться тими. Хто відбивається і лише таким зазвичай допомагають. По всьому виходить, що лік, хоч і нескорий і важкий на українські лиха, лежить в руках самих українців».

За переконання треба платити. М. Драгоманов платив побутовою невлаштованістю, матеріальною незабезпеченістю, виснажливою працею. Зрештою розплатився здоров'ям і передчасною смертю.

М. Драгоманов був реальною людиною свого часу і з особливостями характеру, помилками, пристрастями, оманами. Але головне, що його відзначало це іманентна порядність, яку у свій час Ф. Іскандер характеризував як неучасть у підлості. А бути порядним це найвища атестація будь-якої людини.

P.S. У нашому прагматичному світі життєва історія М. Драгоманова далеко не для усіх стане за приклад. З точки зору набуття матеріальних благ він виявився типовим лузером. М. Драгоманов не став найбагатшою людиною в Україні як деякі інші герої, не надбав численних мастків, ховаючи «чесно зароблені» гроші у лісових хашах, підземеллях, офшорах. Щоб усе це отримати потрібно було зовсім мало: відмовитися від переконань і своїм різнобічним талантом прислужувати владі як це зробив уже згаданий наш земляк Ф. Прокопович, такий піднесений на амвоні у сяянні святкових риз і такий жалюгідний у повсякденному житті. Талант якого теж не слід применшувати. Ф. Прокопович перший в Європі почав читати курс методології історії у Києво-Могилянській академії, і ще на початку XVIII ст. обґрунтував ідею «просторово-часового континіуму», по суті прообразу теорії відносності А. Ейнштейна. Це не завадило Ф. Прокоповичу віддано прислужувати московським правителям і перетворитися на одного із найзаможніших церковних олігархів. А М. Драгоманов теж зробив свій, по суті, моральний вибір і наочно підтвердив біблійну істину про те, що одночасно служити Богу, національній ідеї і мамоні дуже складно. Практично неможливо.

Список використаних джерел та літератури

- Драгоманов, М. П., 1906. *Рай і поступ*, [Київ]: Ранок.
Драгоманов, М. П., 1908. Листи до Ів. Франка і інших [ч. 2]: 1887 – 1895.
Драгоманов, М. П., 1909. *Пропашчий час: Українці під Московським царством (1654 – 1676)*, Львів.
Драгоманов, М. П. 1915. *Чудацькі думки про українську національну справу*, [Відень]: Наклад і друк партійної друкарні.
Драгоманов, М. П., 1918. *Про українських козаків, Татар та Турків*, Нью-Йорк.

References

- Drahomanov, M. P., 1906. *Rai i postup [Heaven and progress]*, [Kyiv]: Ranok. [in Ukrainian].
Drahomanov, M. P., 1908. *Lysty do Iv. Franka i inshykh [ch. 2]: 1887 – 1895 [Letters to Iv. Franko and others [ch. 2]: 1887 – 1895]*. [in Ukrainian].
Drahomanov, M. P., 1909. *Propashchyi chas: Ukraintsi pid Moskovskym tsarstvom (1654 – 1676) [The Lost Time: Ukrainians under the Moscow Empire (1654 – 1676)]*, Lviv. [in Ukrainian].
Drahomanov, M. P. 1915. *Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu [Strange thoughts about the Ukrainian national cause]*, [Viden]: Naklad i druk partiinnoi drukarni. [in Ukrainian].
Drahomanov, M. P., 1918. *Pro ukrainskykh kozakiv, Tatar ta Turkiv [About the Ukrainian Cossacks, Tatars and Turks]*, Niu-York. [in Ukrainian].

«UNTIMELY» THOUGHTS OF MYKHAILO DRAHOMANOV

Mykhailo Zhurba

Doctor of Historical Sciences,

Professor, Head of the Department of World History and Archeology,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *I In the article, based on the analysis and interpretation of documentary materials, rare editions, documents of the epistolary genre, the author's version of M. Drahomanov's socio-political and scientific activity is proposed. Emphasis is placed on the encyclopedic nature of his scientific studies. Emphasis is placed on the uniqueness of M. Drahomanov's views, on the content and vectors of civilizational progress, which consists in the growth of spiritual culture, individual freedom, high quality of life, on the significance of the historian's craft in the sense of restoring truth and justice through understanding the events of the past. Emphasis is placed on M. Drahomanov's understanding of the harmfulness of historical mythology and the importance of the moral factor in social processes. The arguments of M. Drahomanov's criticism of the falsified history of Muscovy are presented. His contribution to the development of methodology and research practices of humanitarian studies and their relevance for today are outlined.*

Keywords: *Mykhailo Drahomanov, socio-political processes, socio-cultural reflection, scientific studies, Ukrainian humanism.*

***